

צה"ל נוכח עבריינות עממית בעקבות ההתפרצויות למחנות שדה תימן ובית ליד

אסא כשר

המכון למחקרי ביטחון לאומי – אוניברסיטת תל אביב

אירועי ההתפרצויות האלימות למחנות צה"ל בשדה תימן ובבית ליד ראויים לדיון במישורים אחדים. הם ראויים לדיון במישור הכולל של המדינה, הדמות הערכית שלה ושל חברת האזרחים שלה. הם ראויים לדיון גם במישור ההתנהלות הפוליטית של המדינה, של מנהיגי הממשלה והמפלגות, בכנסת ומחוצה לה. מאמר זה מתמקד במישור אחר, הראוי לדיון נפרד: המישור של צה"ל – החל בערכים ובנורמות של הצבא וכלה במעשים של חייליו בשעת ביצוע משימותיהם – כשהוא מוצא את עצמו נוכח עבריינות עממית בתוכו ובסביבתו.

המרכיב המרכזי של האירועים הללו אינו ההתפרצויות האלימות למתחמים צבאיים אלא המעשים שחשודים בהם כמה חיילי מילואים מהיחידה הפועלת בשדה תימן. ההתעללות המיוחסת להם במחבל שנמצא בהשגחתם הייתה לכאורה בלשון המשפטית, "מעשה סדום בנסיבות אינוס, חבלה בכוונה מחמירה בצוותא, התעללות בנסיבות מחמירות בצוותא, התנהגות שאינה הולמת", וביחס לאחזים מהם גם "תקיפה והפרעה לעובדי ציבור".

הפגיעה בערכי צה"ל

למרות שהאופי הקלוקל של מעשים כאלה הוא מובן מאליו, נסביר בקצרה את פגיעתם בערכי צה"ל.

ממלכתיות: כל פעולותיו של חייל במסגרת שירותו במדים חייבות לעמוד בדרישות היסודיות של הפעילות הממלכתית: ראשית, עליהן להתאים לעקרונות של שלטון החוק; שנית, עליהן להיעשות לטובת הכלל, על פי תפיסות הצבא והחוק; ושלישית, עליהן להתאים לעקרונות המקצוע או התפקיד של החייל, לפי תפיסות הצבא והחוק.

כבוד האדם: התעללות כלשהי באדם כלשהו היא תמיד פגיעה באדם במצב שאין בו הצדקה לפגוע באותו אדם. הפוגע בשבוי פוגע באדם שלא נשקפת ממנו סכנה המצדיקה פגיעה. לפוגע גם אין רשות כלשהי להעניש את הזולת. הפוגע חורג מן הראוי על פי הערך המוסרי הבסיסי של שמירה על כבוד האדם, שהוא אחד מערכי צה"ל ואחד מהערכים היסודיים של מדינת ישראל כמדינה דמוקרטית.

טוהר הנשק: נשק וכל אמצעי אחר להפעלת כוח הנמצא ברשות החייל מיועדים אך ורק לביצוע המשימות המוטלות על החייל, לפי הפקודות והנהלים. אין נוהל המתיר התעללות מינית או התעללות בצוותא בשבויים

או בכלואים, ואם הייתה פקודה לעשות זאת היא הייתה בלתי חוקית בעליל: אסור היה לתת אותה ואסור היה להישמע לה, אם ניתנה.

נציגות: כל מעשיו של חייל במסגרת שירותו בצבא אמורים לבטא את הפקודות, הנהלים והערכים של צה"ל, ולא את ההשקפות האישיות של החייל. לא תיתכן פעילות צבאית סדורה ואפקטיבית אם החייל לא יגביל את מעשיו לתחום המנוהל במישרין בידי המפקדים ובעקיפין בידי הצבא, באמצעות הנהלים והערכים שלו. חייל מתעלל יוצר את הרושם הכוזב שהצבא מתעלל ובכך הוא פוגע בחבריו, במפקדים ובצבא כולו.

מקצועיות: כל פעולה של חייל במסגרת מילוי תפקידו היא פעולה לביצוע משימה נתונה על פי העקרונות המקצועיים המדריכים את פעילותו. יש כללים מקצועיים לשמירה על שבויים ועל כלואים, ואין בהם שום בסיס למעשי התעללות מסוג כלשהו.

אחריות: החייל נושא באחריות למעשיו, בכלל זה לתוצאות הצפויות של מעשיו. חייל המתעלל בשבויים אחראי לתוצאות החמורות האפשריות של מעשיו במישור של הדין הבינלאומי, העלול לראות במעשיו, במעשי מפקדיו ובצה"ל תחומים של פשעי מלחמה.

לומר בעניין זה יביעו את דעתם על חומרת העבירות, על החששות לעבריינות "בצוותא" ועל החשש הטבעי שמפקדים היו נוכחים בהקשרי ההתעללות והעלימו עין, או אף למעלה מזה.

חלק מן ההסתייגויות מהתנהלות חוקרי מצ"ח הגיעו מאכ"א, המסגרת הארגונית שמצ"ח הוא חלק ממנה. חיילים אינם אמורים לשמוע בתקשורת שמפקדים שלהם מסתייגים מהיבט מקצועי של פעילותם. ביקורת על היבט מקצועי של פעילות חייבת להגיע בצינור מקצועי. באוזני הציבור מוטב היה להשמיע הסבר מקצועי מוצלח להתנהלות חוקרי מצ"ח, ולא התנערות בסגנון בעייתי שיש בו גם דופי אתי. הסגנון בעייתי ככל שהוא נותן מקום לחשש בדבר חלחול נורמות מן העולם הפוליטי אל תוך העולם הצבאי. ביסוד החשש הזה נמצאות גם תופעות אחרות, אבל לא כאן המקום להרחיב בסוגיה זו. הגיבוי שנתן הרמטכ"ל לפעילות הפרקליטה הצבאית הראשית וחוקרי מצ"ח בהקשר זה הוא חשוב. אף היה ראוי שהרמטכ"ל ימצא לנכון להרחיב ולהעמיק את הגיבוי הזה בהזדמנות נאותה.

מפקדים שחיילים שלהם חשודים בעבריינות חמורה אינם רשאים להסתפק בתהליך המשפטי המורכב, מן החקירה של מצ"ח ועד פסק הדין של בית דין צבאי. בבוא הזמן יהיה עליהם לנקוט צעדים פיקודיים לגמילת היחידה שלהם מן הסכנה לעבריינות שלפניהם. לפני כן יהיה עליהם לשאול את עצמם מה השתבש בבניין הכוח של היחידה או בהפעלתה או בשניהם, שנתן מקום לעבריינות להופיע, ואפילו בהיקף רחב.

בכתבות שתיארו את פעילות הפרקליטה הצבאית הראשית וחוקרי מצ"ח לא מצאתי שום דבר שהוא בגדר בסיס להטלת דופי במי מהם. שמחתי לקרוא את הגיבוי שנתן להם הרמטכ"ל בהקשר זה. אשמח אם הרמטכ"ל ימצא הזדמנות להרחיב ולהעמיק את הגיבוי הזה לפצ"ר ולמצ"ח.

יהיה צורך לתת את הדעת גם למרכיבי החינוך הכלליים בהכשרת החיילים בכל השלבים של הכנתם לתפקידיהם, וגם למרכיבי החינוך הנקודתיים בנוהל קרב וכדומה. עוד נדון בזה להלן.

הצבא אינו "ראי העם" ולא ראוי שיהיה כזה

העימות של הצבא עם תחום העבריינות לא היה מוגבל, באירועי שדה תימן ובית ליד, לחשדות בדבר התנהגות עבריינית של חיילים. באירועים הללו ניתנה לחיילים החשודים הגנה הפגנתית, ומדי פעם הגנה מעשית, מידי אזרחים ובכללם חברי כנסת שהתקהלו סביב המחנות שדה תימן ובית ליד, וחלקם אף פרצו לתוכם.

דבקות במשימה: חייל המבין היטב את המוטל עליו לעשות לשם ביצוע המשימה הנתונה לו יודע שעליו לדבוק במשימה, לא רק במובן של נכונות להמשיך להתאמץ להשגתה אלא גם במובן של נכונות להקדיש לה את מיטב המאמצים עד שתושג. להתעללות ועוד להתעללות בצוותא לא ייתכן לתת מקום כלשהו במהלך ביצוע משימה כראוי, באופן מקצועי, על פי הפקודות, הנהלים והערכים.

על רקע החשש הכבד שחיילי מילואים פעלו בניגוד לחובותיהם על פי החוק ועל פי ערכי צה"ל מתעוררות כמה בעיות כלליות, שנדון בהן בקצרה. נציג את הבעיות וכן קווים התחלתיים לפתרון של כל אחת מהן.

היחס לעבריינות

במרכזם של האירועים הקשים במחנות צה"ל בשדה תימן ובבית ליד נמצאות עבירות התעללות שחשודים בהן כמה חיילי מילואים. ההפגנות למען החשודים וההתפרצות לאותם מחנות משכו את תשומת הלב התקשורתית, אולי מפני שהם עתירי הזדמנויות צילום, אבל מנקודת המבט של ההגנה הדרושה על ערכי צה"ל העבריינות המסתמנת היא הניצבת במרכז התמונה. נוכח תופעות של עבריינות יפעל קודם כול המנגנון הפנימי של השמירה על שלטון החוק בצבא. זהו המנגנון המשפטי הפנימי של הצבא, הכולל את הפרקליטה הצבאית הראשית (פצ"ר) וכל סגל הפרקליטות הצבאית, ואת המשטרה הצבאית החוקרת (מצ"ח), שבמצבים מוגדרים תונחה על ידי הפצ"ר לחקור חשדות להתנהגות פלילית של חיילים. בנסיבות המתאימות הפרקליטות הצבאית תעמיד חייל לדין בפני בית דין צבאי. חייל שיימצא אשם בדין יוכל לערער בפני בית הצבאי לערעורים.

מבנה המנגנון המשפטי הפנימי של הצבא מקביל במידה רבה למבנה המנגנון המשפטי של המדינה. יש הסברים היסטוריים וענייניים להקבלה הזאת, ומן הראוי לקיים אותה כמות שהיא. הרעיון הכללי של שלטון החוק מתממש בצבא בפעולות של מנגנוני הפרקליטות הצבאית, המשטרה הצבאית החוקרת ובתי הדין הצבאיים, ואסור לסטות מן הדרכים הסלולות שלהם כמלוא הנימה.

חוקרי המשטרה הצבאית החוקרת שנשלחו לחקור חשדות בהתעללות עשו את מלאכתם על פי עקרונות המקצוע והתפקיד שלהם. לא מקובלות עליו הערות חובבניות שנשמעו בתוך הצבא ומחוצה לו בדבר הדרכים הנאותות לביצוע משימות החקירה. במקום לעסוק באופן חובבני בשאלת ההצדקה לשימוש במסכות מתקופת הקורונה, מוטב היה שכל מי שחשבו שיש להם מה

הצבאיים לבצע. אזרחים המנסים לשחרר מן העיכוב במתקן צבאי חיילים שעוכבו לשם חקירה בחשד לעבירות מפריעים לפעילות הצבאית המתנהלת.

במצבי הפרעה כאלה דרושה התערבות מעשית משמעותית לסיכול ההפרעה לפעילות הצבאית. כיוון שהמפריעים הם אזרחים ישראלים, בדרך כלל יהיה זה מתפקידיה של המשטרה להפסיק את ההפרעה באמצעים העומדים לרשות השוטרים. חיילים יזעיקו את השוטרים והללו ירחיקו את המפריעים, כדי לאפשר לחיילים לבצע את המשימות הנתונות להם.

השוטרים האמורים להתמודד עם הניסיון של אזרחים ישראלים להפריע לחיילים לבצע את משימותיהם יהיו שוטרים מיומנים בהפעלת כוח לסיכול הפרעה כזו לחיילים, גם בהיותם שוטרים שהוכשרו להפעיל כוח העומד לרשותם בדיוק במידה הדרושה כדי להשיב את הסדר על כנו, וגם בהיותם שוטרים שהוכשרו במיוחד למשימות של עיסוק בקהל ולא באזרח יחיד או אזרחים יחידים, בנסיבות של הפרעה רבתי לפעילות צבאית. לצורך עתידי ניתן להכשיר חיילים לפעול בתפקיד של שוטרים השומרים על יכולתם של חיילים לבצע את משימותיהם נוכח ניסיונות הפרעה של אזרחים. הצורך יכול להתעורר, לדוגמה, כאשר מעטים מדי הם השוטרים שהוזעקו והגיעו למקום שבו מתבצעת ההפרעה של אזרחים לפעילות צבאית, ואין בכוחם לסכל את ההפרעה. הזעקת חיילים שלא הוכשרו לפעילות של סיכול הפרעה, כדוגמת הזעקת שני גדודי נח"ל לבית ליד, היא צעד שהחוק מתיר לנקוט, אולם מובן מאליו שהוא אפשרי רק לאחר שכל הצעדים הקודמים נכשלו בסיכול ההפרעה.

היחס למשטרה במצבי הפרעה אזרחית

בתקופה האחרונה היו במקרים אחדים נסיבות מסוג אחר בהקשר של פעילות שוטרים לעזרת חיילים. בכתבות שפורסמו בתקשורת נראו אזרחים ישראלים מפריעים לכניסת משאיות של סיוע הומניטרי לעזה. המשאיות עוכבו ובחלק מן המקרים הפורעים השליכו את מטעני הסיוע מן המשאיות, ובמקרה מסוים אף הציתו אש. המשימה של הכנסת משאיות סיוע הומניטרי לעזה בשעת מלחמה, בתוקף הסדרים בינלאומיים, הייתה משימה צבאית. למרות שהמשטרה הוזעקה למקום ההתפרעות, שוטרים לא הגיעו למקום ולא סיכלו את ההפרעה.

לאחר אירועי שדה תימן ובית ליד נשמעה טענה שהמשטרה לא מילאה כראוי את תפקידה בהגנה על המתקנים ועל החיילים הפועלים בהם מפני הפורעים, שהיו אזרחי ישראל. מבלי לקבוע אם טענה זו נכונה, יש

בדרך כלל הצבא מגלה רגישות לדעות רווחות בין האזרחים, ראשית בגלל ההשפעה שיש לאזרחים בחוגי המשפחות והחברים של החיילים על ההחלטות שלהם בהקשרי היחס לצבא, כדוגמת התנדבות ליחידות קרביות, התנדבות לקצונה והתייצבות לשירות מילואים, ושנית בשל תפיסה רווחת של צה"ל כ"צבא העם". תפיסה ברורה, חדה, מקובלת ומוצדקת של "צבא העם" אינה קיימת אבל הצבא, גם בתור "צבא העם", אינו רשאי להיות "ראי העם". הצבא הוא גוף ממלכתי, חיוני, מקצועי ובעל תפקידים, אמצעים וערכים משלו. הוא לא יכול למלא את תפקידיו החיוניים, באמצעים שבידו ובהתאם לערכים שלו, אם הוא אמור לשקף את קשת הדעות המקננת בקרב האזרחים. יש מצבים שבהם חובתו של הצבא להתרחק מדעות שמבטא קהל כזה או אחר, כדי שיוכל להמשיך לקיים את מעמדו הממלכתי ולפעול כראוי למילוי תפקידו החיוני.

במצב שבו כמה עשרות ואולי מאות אזרחים מגיעים לשערי מחנות צבאיים כדי להגן על חיילים חשודים בעבריינות קשה הצבא חייב להביע דעה נחרצת נגד דעתם של המפגינים, ומתוך הסתייגות מוחלטת מן העבריינות עצמה.

במצב שבו כמה עשרות ואולי מאות אזרחים מגיעים לשערי מחנות צבאיים כדי להגן על חיילים חשודים בעבריינות קשה הצבא חייב להביע דעה נחרצת נגד דעתם של המפגינים, ומתוך הסתייגות מוחלטת מן העבריינות עצמה.

המצב מורכב וחמור במיוחד כשבין המפגינים נמצאים חברי ממשלה או חברי כנסת. הממלכתיות מחייבת לכבד את בעלי התפקידים הציבוריים הללו, אולם בה בעת היא מחייבת גם נאמנות מוחלטת לשלטון החוק, כפי שהוא מיוצג בצבא על ידי הפרקליטה הצבאית הראשית, בעזרת המשטרה הצבאית החוקרת. ככל הנדרש, גם בתי הדין הצבאיים ימלאו תפקידים חשובים בשמירה על שלטון החוק.

היחס להפרעה אזרחית

באירועי שדה תימן ובית ליד היו מצבים של הפרעה אזרחית (מצד אזרחים ישראלים) לפעילות צבאית. אזרחים הצוברים על שערי מתקן צבאי מפריעים לתנועה הנדרשת של חיילים אל תוך המתקן או אל מחוצה לו. אזרחים הפורצים אל תוך מתקן צבאי מפריעים לפעילות הצבאית המתנהלת בו. אזרחים המנסים למנוע מן המשטרה הצבאית החוקרת עיכוב חיילים החשודים בעבירות מפריעים לביצוע משימה שחובה על החוקרים

מחייב הכשרה של כוח צבאי לביצוע משימות סיכול כאלה, וגם הכשרת כל חייל לפעול כראוי עד התערבותו של כוח הסיכול הצבאי. ההכשרה תכלול גם הפרדה חדה, עיונית ומעשית, בין פעילות צבאית נוכח פני אויב לבין פעילות צבאית נוכח אזרחים ישראלים המפריעים לפעילות הצבאית.

מובן מאליו שהכשרת חיילים היא בדרך כלל לפעילות נוכח פני אויב, ואילו כאן מדובר על פעילות נוכח אזרחי המדינה. לפיכך דרושה הכשרה מיוחדת של הכוח הצבאי לסיכול הפרעה של אזרחי המדינה לפעילות הצבאית. עם זאת ראוי לשים לב לכך שעצם המצב של הפרעה כזו כרוך בעימות בין אזרחים לבין חיילים, ומכיוון שאין ממנו מנוס בשלב הבעיה גם אין ממנו מנוס בשלב הפתרון שלה, בפרט כשהשעה דוחקת. הכשרת כוח צבאי ייחודי לסיכול מידי של הפרעות כאלה מצמצמת ככל האפשר את הנזק מעצם החיכוך בין חיילים לאזרחים, שאותו גורמים אלה הבאים להפריע לחיילים בפעילותם. המעבר הזה אינו צעד בתהליך מסוכן של התפרקות המדינה. מוכרים לנו המוסדות של משמר הכנסת ומשמר בתי המשפט, שאינם יחידות משטרה או גופים של שב"כ. מוכרים לנו גם גופי אבטחה צבאיים שאינם חלק מאגף האבטחה של שב"כ. למרות שיש יתרון של הפקדת תחום מקצועי בידי גוף שמתמחה בו, עדיין ייתכן שיש מקום להפרדה בין גופים שונים הפועלים באותו תחום, כך שההתמחות המקצועית מתרחשת במסגרת גוף אחד, אבל הפעלת הכוח על רקע אותה מומחיות מקצועית מתרחשת בגוף אחר. מוכרות לנו דוגמאות לחלוקת עבודה כזו בתחומים חיוניים, כדוגמת רפואה ואבטחה. לא יהיה דופי בהפקדת יחידה צבאית על תחום סיכול פעולות של אזרחים ישראלים המפריעות לפעילות הצבאית. באחת המגירות ראוי שיהיה מקום לשמור טיוטה בדבר הקמת "חיל ההגנה על החיילים", בצד המסמכים העוסקים ב"חיל הגנת הגבולות".

בבוא היום לסיום מוצלח של התהליך הצבאי בדבר הגדרת כללי התנהגות, במסגרת נוסח מורחב כראוי של "רוח צה"ל", יהיה מקום לכלול בקובץ כללי ההתנהגות גם כללים מיוחדים של פעילות נוכח אזרחים ישראלים המנסים להפריע לפעילות צבאית.

חינוך מעודכן של החיילים

פעילות עבריינית של חיילים מזמינה התערבות של מנגנוני השמירה על שלטון החוק בתוך הצבא, אולם אף פעם אין להסתפק בהפעלת מנגנוני האכיפה, הפליליים והמשמעתיים כדי להביא את החיילים להרגלים של התנהלות ראויה, על פי החוק, הנהלים, הפקודות וערכי צה"ל. לשם כך דרושה פעילות חינוכית שראוי לתת

צורך לדון בפעילות הראויה של הצבא נוכח מצב שבו המשטרה אכן אינה מתערבת באירוע, או אינה עושה זאת בהיקף הדרוש ובנחישות המתחייבת.

לא יהיה זה מיותר להזכיר בנסיבות הנוכחיות אחדים מן הערכים של משטרת ישראל. הערכים מחולקים לשלוש קבוצות: ערכי הייעוד, ערכי הגישה וערכי הביצוע. בין ערכי הייעוד נמצא הערך "שמירה על החוק ואכיפתו". להגדרת הערך נלווים שני עקרונות. עיקרון 2 קובע: "נשמור על החוק בצורה מופתית בכל הנסיבות וללא מראית עין של התנהלות בלתי ראויה, בכל היבטי פעילותנו". בין ערכי הגישה נמצא הערך "ממלכתיות". עיקרון 1 הנלווה אליו קובע: "נפעל לשמירה על החוק, בכל הנסיבות, באופן ניטרלי ומקצועי, ענייני, שוויוני וסובלני, מכובד וייצוגי, באמצעים ובשיטות המותרים על פי חוק". בין ערכי הביצוע נמצא הערך "נחישות ודבקות במשימה", הדרוש בהגדרתו ובעיקרון נלווה מסירות, אחריות, שיקול דעת, דריכות והחלטיות, תבונה ומקצועיות, סבירות ומידתיות. הינה כי כן, ערכים ועקרונות משלושת הסוגים מחייבים התנהלות של שוטרים שתהיה בעלת תכונות מעשיות מובהקות. על רקע הערכים והעקרונות הללו יש מקום לשתי הערות, מקומית וכללית. הערה מקומית: אם נוכח הפרעה אזרחית משמעותית לפעילות צבאית לא מופיעה התנהלות של המשטרה בהתאם לחוק, לערכים ולעקרונות, הצבא ינקוט צעדים מקומיים לסיכול ההפרעה על ידי הפעלת חיילים שהוכשרו לפעילות כזאת. החיילים יפעלו על פי ערכי צה"ל המחייבים בין היתר ממלכתיות, מקצועיות ושמירה על כבוד האדם וטוהר הנשק.

ההערה הכללית מורכבת יותר. ייתכן מצב שחיילים ומפקדים יפנו את תשומת הלב של מפקדיהם הבכירים לשורה מתמשכת של אירועים שבהם חיילים נזקקו לעזרת המשטרה להגנה מפני אזרחים ישראלים שהפריעו להם לבצע את משימותיהם, אבל המשטרה לא הגישה להם את העזרה הדרושה ולעיתים קרובות אף לא הגישה להם שום עזרה. במצב כזה, לאחר בדיקה קפדנית של העובדות ולאחר מתן הזדמנות למשטרה להסביר את מה שהתרחש באותם אירועים, תבוצע עבודת מטה צבאית בעלת מרכיבים מבצעיים ומשפטיים, שתוביל להחלטה כללית: הצבא יפעל להגנת החיילים מפני אזרחים ישראלים המפריעים לפעילות הצבאית בתוך מחנות צה"ל, במעטפת של כל אחד מהם או באתר כלשהו שבו מתקיימת הפעילות הצבאית, על פי נהלים שלא יכללו מרכיב קבוע של בקשת עזרה משטרתית והסתמכות עליה בסיכול ההפרעה.

מעבר כזה לעצמאות הצבא בסיכול פעולות של אזרחים ישראלים המיועדות להפריע לפעילות צבאית

הרצון לנקמה. ככל שהנקמה נתפסת כמותרת ברמת הרגשות והרצון אבל אסורה ברמת המעשים, כך היא מתקרבת למחוזות של המימוש הפסול שלה בסערת הלחימה. לא מספיק שחייל לא ירצח אזרחים חסרי ישע בצד האויב, לדוגמה, בתור נקמה על מעשי רצח של חסרי ישע בצד שלנו. מן הראוי שכלל לא יעלה על דעתו של החייל לעולל מעשי נקם, מן הראוי שכלל לא ירצה בכך. צה"ל אינו צבא נקם אלא צבא הגנה, היודע גם לתקוף בשעת הצורך המוצדק. פעילות של חייל היא תמיד בשם צה"ל, כך שפעילות נקם שמבצע חייל מצטיירת כפעילות נקם שמבצע צה"ל, אבל תמונת צה"ל בתור צבא נקם היא כוזבת, בלתי מוסרית ובלתי מוצדקת בשום פנים ואופן.

מעשי התעללות לשם נקם פוגעים ב"רוח צה"ל" ובכל אחד מן הערכים שהצגנו בפתח המאמר הנוכחי. מי שמתעלל לשם נקם מוציא את עצמו מן המסגרת הערכית של הצבא, המוסרית והאיתית. התהליך החינוכי שעל המפקדים לקיים נוכח מעשי התעללות שמבצעים חיילים שלהם אמור לרענן את ההבנה, ההסכמה וההפנמה של ערכי צה"ל בעולמם של החיילים. אחד ממדדי ההצלחה יהיה ביעור כל זיקה למעשי נקם מתוך פעילות החיילים גם כשהיא נראית טבעית ותמימה, לא רק כשהיא פלילית ובלתי נסבלת.

חינוך ערכי של חיילי מילואים

החיילים החשודים בהתעללות בשבויים הם חיילים מילואים. אני סבור שראוי לתת את הדעת על ההיבט הזה של מעשיהם ולנקוט צעדים מורכבים כדי לתקן את המעוות הזה בהתנהגותם של לובשי מדים במסגרת פעילותם בצבא.

כחלק מן הרקע לדיון בהיבט הזה של מעשי ההתעללות אספר על תופעה שהתגלתה לי במהלך מלחמת חרבות ברזל. ערוצי תקשורת אחדים, לא ישראליים, הציגו בפניי כמה מאות סרטונים שהם מצאו ברשתות החברתיות, אשר בהם מציגים את עצמם חיילים במהלך הפעילות הצבאית שלהם. תמיד אני מתבקש לחוות את דעתי על מה שמתגלה בסרטונים הללו מנקודת המבט של ערכי צה"ל. עצם הפרסום של סרטונים כאלה בידי חיילים הוא בניגוד לנהלים ולפקודות, עם זאת יש טעם להתבונן בתוכן שלהם.

כל הסרטונים שהראו לי כללו מחזות של מעשים לא ראויים. הם לא התקרבו אף פעם לרמה של פשעי מלחמה או כיוצא בזה, אבל היו בניגוד ברור ל"רוח צה"ל". שמתי לב לשתי תכונות כלליות של הסרטונים הללו. ראשית, כמעט לא הופיעו בהם קצינים; רק בסרטון אחד ראיתי רב־סרן וסרן. שנית, החיילים בסרטונים הללו

עליה את הדעת בנסיבות הנוכחיות. נעסוק תחילה בכלל החיילים ולאחר מכן נייחד תשומת לב מיוחדת לחיילי המילואים.

כל תהליך הטמעה של ערכים ונורמות בארגון או בקהילה מקצועית חייב לכלול ארבעה שלבים, שבלעדיהם הוא לא יוכתר בהצלחה: הכרה, הבנה, הסכמה, הפנמה. כך גם בצבא, גם ביחידות הלוחמים וגם בשדרת הפיקוד. במהלך פעילות צבאית המפקד יכול לסמוך על חייליו שיפעלו כראוי רק אם הוא יכול לסמוך על תהליכי ההטמעה שהם עברו, אשר גרמו להם להפנים את הערכים והנורמות על יסוד הבנה של משמעותם והסכמה עם תוכנם. אם התעוררו בעיות הבנה או הסכמה, הן היו אמורות להיפתר במהלך תהליכי ההטמעה המוצלחים.

על רקע חשדות לעבריינות פלילית חמורה של חיילים אמורים המפקדים שלהם להתחקות אחר שורשיה, להגיע אל שורשי ההתנהגות העבריינית כדי לבער אותם ולהחזיר את החיילים למקום הערכי הראוי של פעילותם הצבאית.

שורש העבריינות בפרשיות שדה תימן ובית ליד הוא העיוות המוסרי והערכי של הרצון הפרוע בנקמה. כל רצון בנקמה הוא פסול בשורשו ומסוכן בדרכו. רצון בנקמה הוא פסול בשורשו מפני שהיחסים התקינים בין בני אדם, בין קבוצות של בני אדם ובין מדינות חייבים להיות מרוסנים, נשלטים על ידי תבונה שקולה ולא על ידי רגשות פרועים. האנושות מכירה את רגשות הנקמה אולם היא השכילה לרסן אותם, ראשית באמצעות העקרונות הבסיסיים של דוקיום ושנית בהחלפת העולם הפרוע של מעשי נקם בעולם המרוסן של שפיטה וענישה. הרצון בנקמה מסוכן מטבעו מפני שבדרך הטבע השליטה ברגשות היא חלשה, מעשי הנקמה הם בלתי מרוסנים, התוצאות המעשיות שלהם יכולות לחרוג לחלוטין מכל מסגרת מרסנת ובסופו של דבר הן מזמינות נקמות שכנגד, מלחמות נקם עד קץ הימים.

פעילות של חייל היא תמיד בשם צה"ל, כך שפעילות נקם שמבצע חייל מצטיירת כפעילות נקם שמבצע צה"ל, אבל תמונת צה"ל בתור צבא נקם היא כוזבת, בלתי מוסרית ובלתי מוצדקת בשום פנים ואופן.

פעילות חינוכית של מפקדים בעזרת גופי מטה מקצועיים ואפקטיביים חייבת להטמיע את ההתנגדות המוחלטת של המדינה הדמוקרטית ושל הזרוע הצבאית שלה למעשי נקמה, גם אם הכעס מוצדק והאיבה טבעית. מוקד החינוך נגד מעשי נקמה חייב להיות בעקירת

על דמותו של צה"ל בעיני החיילים והמפקדים, בעיני משפחותיהם ובעיני העולם כולו. פגיעה בערכים הללו פוגעת באמון ההדדי בין חיילים ומפקדים, באמון הציבורי בתקינות הפעולה של לובשי המדים בצה"ל ובאמון הבינלאומי בצה"ל.

במישור המעשי דרושה פעילות מוגברת או פעילות חדשה לשם הדרכת חיילים ומפקדים בשירות מילואים להתנהל בהתאם לערכי צה"ל.

התרבות הארגונית של צה"ל

תופעות שהתגלו באירועים בשדה תימן ובבית ליד הן בעלות שורשים עמוקים בתרבות הארגונית של צה"ל, ומן הראוי לתת על כך את הדעת לא רק במסגרת פעילות מקיפה שיבוא הזמן לבצע אותה לאחר המלחמה אלא גם בפעולות פיקודיות מקומיות, זריזות ככל האפשר. במהלך השנים נוצר בצבא הרגל של העמסת יתר של משימות על כתפיהם של מפקדים. לעיתים קרובות רשימת המשימות שעל המפקד לבצע, על יסוד שיקול דעת מקצועי ולאחר עבודת מטה מתאימה, היא ארוכה עד כדי כך שאין למפקד שום אפשרות מעשית לבצע כראוי את כל המשימות המוטלות עליו, על יסוד עבודת המטה ושיקול הדעת הדרושים. במצב של העמסת יתר אין למפקד מנוס מסידור המשימות המוטלות עליו בסולם של חשיבות, דחיפות וכדומה. סדר עדיפויות כזה יציב חלק מן המשימות בתחתית הרשימה. אלה יזכו לתשומת לב מופחתת, ייתכן שגם לא יבוצעו. אם לא יזנחו הן יבוצעו באופן שונה מאופן הביצוע של המשימות החשובות ביותר או הדחופות ביותר. הן יבוצעו על יסוד תהליך חלקי או חלש או ללא שום תהליך ממשי של הכנות. באופן טבעי יבוצעו לפחות חלק מהן ברמה נמוכה, כצפוי בנסיבות של הכנות שטחיות או חלקיות. כך מוצא את מקומו בתרבות הארגונית של צה"ל הרגל של פעילות רשלנית.

האופי הרשלני של ההתנהלות מתבטא בדרכים שונות, אחת מהן היא העלמת עין מהתנהלות לא תקינה של חיילים. מפקד עסוק עד מעל ראשו לא יקדיש זמן לאכיפה של ערכים ונורמות שאין להם זיקה ברורה למשימות שבראש הרשימה. כאן ראוי להדגיש את האופי הסרטני של הרשלנות. אי אפשר להגביל אותה למרכיבים שוליים של המערכת הפועלת, אולי היא מופיעה קודם כול בשוליים אבל משם היא מתפשטת, באופן טבעי ומתמיד, גם אל עבר המרכיבים המרכזיים של המערכת. ההקפדה המיתולוגית על רכישת כפתורים המוכרת מהווי חיל השריון, לדוגמה, היא מסממני החשש

היו חיילי מילואים. מאות הסרטונים שראיתי אינם כמובן בסיס להכללה על מאות אלפי חיילי המילואים, אבל אני סבור שהזהירות הטבעית אינה אמורה למנוע מאיתנו לדון באפשרות שרמת השמירה על ערכי צה"ל בקרב חיילי המילואים נמוכה באופן ניכר מרמת השמירה על הערכים הללו בקרב חיילים בשירות סדיר – חיילים בשירות חובה, קצינים ונגדים.

לא קשה לשער את סיבת התופעה הזאת. חיילים בשירות סדיר עוברים תהליכי הטמעה של ערכי צה"ל בתחנות אחדות במסלול ההכשרה הצבאית שלהם ברחבי הצבא. כולם עושים זאת בתחילת הדרך, בטיירות ובמסלולים ההתחלתיים, רבים עושים זאת במסלולי ההמשך של ההכשרה שלהם, בכלל זה גם קורסי פיקוד זוטרי כגון קורס מט"קים וקורס מ"כים, לא מעטים עושים זאת בקורסי הפיקוד, החל בבה"ד 1 וכלה במכללות הצבאיות. לעומת זאת, חייל מילואים שסיים את שירות החובה שלו לפני כמה שנים אינו עובר תהליכי הטמעה עצימים, בייחוד כשהוא נקרא לשירות מילואים במהלך מלחמה. אף אחד לא יתפלא אם ההבדל הזה יתגלה לימים בהתנהגות השגרית של החיילים משני הסוגים. המסקנה המתבקשת מובנת מאלה במישור העקרוני, אבל מורכבת מאוד במישור המעשי. במישור העקרוני אין מקום להשלים עם תופעות רווחות של התנהלות חיילי מילואים במהלך השירות הצבאי שלהם בניגוד לערכי צה"ל. במישור המעשי דרושה פעילות מוגברת או פעילות חדשה לשם הדרכת חיילים ומפקדים בשירות מילואים להתנהל בהתאם לערכי צה"ל. בתקופה של התנהלות שגרית יש מקום לרענן את ההיכרות וההבנה של ערכי צה"ל בקרב המשרתים במילואים, במסגרת האימונים שהם משתתפים בהם בין כה וכה וגם בפעילויות מילואים בנות יום אחד, שיהיו מיועדות להעלאת הרמה האתית שלהם.

בתקופה של פעילות מבצעית לא עצימה אפשר להקדיש חלק מכל נוהל קרב להצגה הדרושה של ערכי צה"ל, גם כשלעצמם וגם כבסיס הערכי של הוראות פתיחה באש ופקודות שונות. בתקופת מלחמה, כשהשעה דוחקת, אפשר להסתפק בהצגת דגשים בתחום ערכי צה"ל במהלך נוהל קרב, בהתאם לנסיבות הפעילות המתוכננת. יש מקום טבעי להקדשת חלק מכל תחקיר מבצעי לניתוח היבטים מודגשים של ההתנהלות הראויה בהתאם לערכי צה"ל.

לסיכום הדיון הקצר בפעילות החינוכית, ראוי להדגיש את האופי הייחודי של החינוך הערכי. תגובה פיקודית אינה תגובה משפטית וגם לא תגובה משמעתית, ואינה מלווה באיום עונשי. היא נועדה לגרום לחייל להתנהג אחרת, מפני שההתנהלות בהתאם לערכי צה"ל שומרת

בו, שילדיהם משרתים בו בשירות סדיר או בשירות מילואים. ליחס הזה יש מרכיבים רבים ושונים בתמונה המורכבת, חלקם אישיים וחלקם כלליים, חלקם נעוצים בזיכרונות וחלקם מבטאים רגשות. המשמעות של "אמון האזרחים בצה"ל", האמורה להעסיק את צה"ל מוקדם ככל האפשר עם תום המלחמה והתחקירים, היא אחרת. האמון של האזרחים בצה"ל הוא הבסיס שיש לאזרחים לחשוב שצה"ל פועל היטב ועתיד להמשיך לפעול כך לביצוע המשימות שלו. "פועל היטב" פירושו גם במישור המבצעי וגם במישור הערכי של שמירה על ערכי צה"ל. השלבים הראשונים של מלחמת חרבות ברזל, החל בהפתעה, ערערו את הבסיס שהיה לאזרחים לסמוך על צה"ל, לחשוב שצה"ל תמיד יפעל היטב לביצוע המשימות שלו. בתחילת המלחמה צה"ל לא פעל כמצופה ממנו להגנת האזרחים והמדינה. בהמשך המלחמה פעל צה"ל באופן מקצועי לביצוע המשימות של הגנה על האזרחים והמדינה באופן שנתן מקום לעלייה משמעותית באמון האזרחים בצה"ל, גם אם לא ברמה המוכרת מתקופות אחרות.

תופעות לא מעטות גרמו לירידה ברמת אמון האזרחים בצה"ל, ככל שמדובר במישור הערכי של הפעילות. מוכרות תופעות רבות מספור של התנהלות חיילים בניגוד לערכי צה"ל. בלב אירועי שדה תימן ובית ליד עומדת התנהלות של חיילים בניגוד לערכים של צה"ל, שאף חוצה לכאורה את הגבול לעבר ההתנהלות הפלילית. צה"ל חייב לשקם את אמון האזרחים בנאמנות של המפקדים וחייליהם לערכי צה"ל, לאחר שחיילים פגעו בהם בעליל ואף זכו על כך לאהדה פומבית.

אין ספק שצה"ל עתיד לעבור תהליכים משמעותיים של מאמץ לשקם את אמון האזרחים בצה"ל. כידוע, האמון הוא לא נופך של חיבה או הערכה אלא מרכיב חיוני ביחסים שבין החברה האזרחית לצבא. ללא אמון הצבא יהיה חלש גם במישור המבצעי וגם במישור הערכי. זהו מצב שחובה על צה"ל לצאת ממנו בהקדם ובהצלחה מובהקת. כל מי שיכול לעזור לו בכך חייב לעשות זאת. קצינים בכירים, המבטאים במדים עמדות אישיות בנוסח "עמידתנו איתנה, בניגוד מוחלט לתרבות הישראלית", מפריעים לשיקום האמון של האזרח בצה"ל. התבטאות כזו של קצין מעוררת ספק אם הפקודות שהוא נותן אכן משקפות שיקולים צבאיים מקצועיים, ולא הגיגים פרטיים, רדודים ויהירים.

בבוא היום תהיה גם בידי צה"ל וגם בידי הציבור תמונה אמينة של המלחמה, הרקע המדיני שלה, ההיערכות הצבאית לקראת האפשרות להתרחשותה, ההתנהלות הצבאית ביממות הראשונות של המלחמה, ההחלטות המדיניות בדבר המשך המלחמה, הפעילות הצבאית

של התפשטות הרשלנות מרכיסת הכפתורים בשגרה היומיומית אל הפעלת הטנק בשעת קרב.

תחום של התנהלות חיילים שנשמט אל תחתית רשימת המשימות של המפקד העסוק הוא תחום ההתבטאויות האישיות של החיילים, לא רק כפי שהן מופיעות בשיחות של הלוחמים בינם לבין עצמם, ברגעים הנותנים מקום לשיחות אישיות, אלא גם כפי שהן מופיעות בהתנהלות של החיילים במהלך הפעילות המבצעית שלהם. מפקדים לא יעסקו באכיפת הממלכתיות של צה"ל ככל שמדובר בתופעות שוליות, אבל ככל הנראה, חלק מן המפקדים אינם אוכפים את הממלכתיות של צה"ל גם כשהסטייה ממנה מתרחשת בעיצומה של הפעילות המבצעית. דוגמה בולטת היא כתובות (גרפיות) שחיילים כותבים על מבנים ברצועת עזה, המבשרות על התיישבות יהודית. מוכרות דוגמאות רבות של התבטאויות חיילים ומפקדים בעלות גוון דתי גלוי ובוטל במהלך המלחמה. ראיתי מדבקות "משיח" על המדים של חיילים ברצועת עזה, היוצרות את הרושם שהן חלק מן המדים. אילו פעלו המפקדים כראוי, המדבקות הללו לא היו מופיעות על המדים.

תהליכי הידרדרות הם איטיים ומטעים, אבל קל להיגרף בהם. התופעה של קבוצת חיילים החשודים בהתעללות מינית ואחרת בשבוי, בכלא, היא גילוי קיצוני של התנהלות חיילים בהיעדר התנהלות הולמת של מפקדים לאכיפת ערכי צה"ל. הדעת נותנת שהתעללות בצוותא לא הופיעה יש מאין בלי שקדמו לה תופעות אחרות מסוגים דומים, שהובילו אל תחתית המדרון החלקלק.

בבוא היום, לאחר תום המלחמה וסיום תהליכי התחקירים המבצעיים, יהיה מקום גם לתחקיר מקיף ומעמיק בדבר התרבות הארגונית של צה"ל. תחום שאפשר יהיה להתחיל בו תחקיר כזה יהיה התופעות של התנהלות דתית של חיילים ומפקדים שאינן מותרות על פי הפקודות, הנהלים וערכי צה"ל. זהו תחום רגיש ולא אתפלא על קצין בכיר שירצה למשוך את ידיו מעיסוק בו, אבל תהליך אחראי של ריפוי התרבות הארגונית של צה"ל יצטרך לכלול גם אותו.

אמון הציבור בצה"ל

ההפתעה של שמחת תורה (7 באוקטובר 2023) והתנהלות המסגרות הצבאיות הגדולות (צה"ל בכללותו, פיקוד דרום, אוגדת עזה ועוד) ביממה הראשונה של המלחמה פגעו באופן משמעותי באמון האזרחים בצה"ל. אסור לטעות בהבנת המשמעות של "אמון האזרחים בצה"ל". אין הכוונה ליחס המורכב שיש להמוני האזרחים של המדינה כלפי הצבא, שהם ובני משפחותיהם שירתו

סכנה של כרסום ושינוי שיהפכו אותנו דומים לאויבינו ולא ללוחמים במלחמות ישראל שאנחנו הולכים בעקבותיהם.

פרופ' אסא כשר הוא פרופסור אמריטוס לאתיקה מקצועית ולפילוסופיה באוניברסיטת תל אביב וחוקר בכיר אורח במכון למחקרי ביטחון לאומי. בין ספריו: **אתיקה צבאית, אתיקה ישראלית, עוד על אתיקה ישראלית**; עורך ראשי של **האנציקלופדיה העברית** – מהדורה שנייה; חתן פרס ישראל לפילוסופיה כללית ופרס יצחק שדה לספרות צבאית. asa.kasher@gmail.com

בחודשי המלחמה הארוכים, ומעל הכול ההתנהלות המדינית והפעילות הצבאית בנושא החטופים. על רקע התמונה המורכבת הזאת, מלאכת המפקדים בתיקון הדרוש בצה"ל ובשיקום אמון הציבור בתקינות הפעילות הצבאית לכל אורך השדרה הפיקודית תהיה קשה, ממושכת ולא חפה ממכשולים חברתיים ופוליטיים מגוונים. בשלב המוקדם הזה, כשבדיון הציבורי יש מקום לדרישות כלליות ואין מקום לדקויות, ראוי להדגיש את חובת הדבקות המתמדת, המלאה, העמוקה והבלתי מתפשרת בערכי צה"ל – החובה להגן עליהם מפני כל